

Vito Flaker

PROSTOVOLJNO DELO: DELO ZA DRUGE IN ZASE

Prostovoljno delo je fenomen 20. stoletja. Nekateri postavljajo korenine prostovoljnega dela v prazgodovino in ga povezujejo s temeljnimi procesi solidarnosti v človeški družbi (Nedeljković 1984). To je zgodovinska fikcija. Podobno bi lahko rekli, da sta kubizem in ekspresionizem nastala že v jamskem slikarstvu. Prostovoljno delo je učinek mladinskih gibanj med obema vojnoma. Posebno močno vlogo pri razvoju prostovoljnega dela je imelo na primer pacifistično gibanje. Pacifisti so raje opravljali nekatera humanitarna dela, kakor pa šli v vojsko. Organizacija CSI (Mednarodna civilna služba) je še vedno eden od glavnih organizatorjev mednarodnega prostovoljnega dela. Še bolj pa je prostovoljno delo postalo pomembno v šestdesetih letih, ko se je razmahnilo kot odgovor na zbirokratizirano, institucionalizirano, kontrolno usmerjeno ponudbo storitev države blaginje. Prostovoljno delo je od takrat igralo pomembno vlogo pri skupnostnem delu, ustvarjanju ustrežnejših služb in storitev, pri deinstitutionalizaciji in pri različnih inovacijah v socialnih, zdravstvenih, izobraževalnih službah in pri odpravljanju posledic razvojnih razlik. Še bolj pa se je prostovoljno delo razvilo ob razkroju države blaginje, saj je država ob delnem umiku s področja neposrednega zagotavljanja storitev potrebovala akterja, ki jo bo vsaj delno nadomestil. Iz prostovoljnega dela je nastal prostovoljni sektor.

Zato prostovoljnega dela ne moremo enačiti z dobrodelništvom 19. stoletja in obdobjem pred tem. Dobrodelništvo ali karitativnost je bilo v zgodovini vedno v drugačni družbeni funkciji, kakor jo ima prostovoljno delo. Dobrodelništvo je bil imperativ meščanskega razreda, način, kako se odkupiti za grehe ali prikupiti nebesom (Jones 1989). Medtem ko je bila srednjeveška karitativnost fevdalcev neposredna, postane meščanska posredna in se vključi v delitev prebivalstva na

vredne in nevredne (Flaker 1996), v obeh pa je bila hkrati pomemben socialni korektiv in funkcija oblasti in gospodstva. Dobrodelnost je vedno izkazovanje presežka družbene moči in v funkciji nadzorovanja prebivalstva, prostovoljno delo pa je način emancipacije neke družbene skupine, ustvarjanje svojega sveta in vrednot, ki so pogosto v konfliktu z obstoječimi vrednotami (pacifizem, sodelovanje proti tekmovanju, družbena pravičnost ipd.). Dobrodelnost je bila v službi opravičevanja obstoječega družbenega reda, prostovoljno delo pa ga hoče ne le kritizirati, temveč tudi spremeniti. Medtem jo je karitativnost način legitimacije vladajočega razreda, je prostovoljno delo priložnost, da se uveljavijo obrobnejše skupine, in sicer na sebi lasten način.

PROSTOVOLJNO DELO V SLOVENIJI

Razvoj sodobnega prostovoljnega dela v Sloveniji se je začel v sedemdesetih letih. Leta 1969 je bila na tedanji Višji šoli za socialno delo opravljena prva raziskava (Šelih 1969), ki so ji nato sledile še druge. To so bili predvsem akcijski projekti, ki sta ji vodila Anica Kos in Bernard Stritih (1978). Tipično so bili namenjeni otrokom in mladini, usmerjeni k demokratizaciji odnosov in proti izključevanju stigmatiziranih. Po navadi so imeli močno antiavtorarno noto in usmerjeni so bili proti institucionalizmu. Uvajali so skupnostne prijeme in skupinsko delo, ki ju do takrat nismo poznali. Bili so strokovna in družbena inovacija. Hkrati pa tudi temelj široki paleti prostovoljnega dela, ki se je v devetdesetih razvilo zunaj ustanov in ustvarilo t. i. prostovoljni sektor. Razvoj in širitev prostovoljnega dela sta v marsičem spremenila prostovoljno delo. Oblike dela so postale različne, uporabniki tudi, spremenile so se ideologije in

utemeljitve, ki sedaj izhajajo iz zelo različnih podmen in teoretskih ozadij. Bistvena izročila pa ostajajo ista. V tem članku bomo poskušali analizirati prostovoljno delo kot družbeno obliko in funkcijo, ne bomo pa analizirali razlik v ideologijah posameznih organizatorjev prostovoljnega dela, saj za našo diskusijo niso pomembne.

KAJ JE PROSTOVOLJNO DELO?

Pojem *prostovoljno delo* na ravni besed izraža dve temeljni vrednoti meščanske in industrijske družbe: *delo* in *prosto voljo*.¹ Vendar pa vemo, da je pomen izraza precej ožji in banalnejši, pomeni vrsto različnih aktivnosti, ki hkrati vsebujejo več različnih dimenzij kakor le prosto voljo in delo, hkrati pa – ne glede na to, kako so plemenite – te dejavnosti niso krona obstoječe družbene ureditve, temveč pogosto le njen obrobni del. Zato se bomo definicije prostovoljnega dela lotili drugače. Ko vprašamo študentke in študente prvega letnika na začetku ciklusa predavanj o prostovoljnem delu, naj povedo, kaj so v svojem življenju prostovoljno delali, dobimo tele tipične odgovore:

- A) Prek centra za socialno delo sem inštruirala fanta, ki ima težave v šoli.
- B) Sodelovala sem pri akciji Karitasa, kjer smo zbirali obleko za reveže.
- C) Pomagala sem sestrični, ki je imela težave pri matematiki.
- D) Bil sem v brigadi, ki je kopala vodovod v neki vasi.
- E) Sodelovala sem v društvu za pomoč duševno prizadete, ker je moj brat prizadet.
- F) Sosed, ki je stara in onemogla, nosim kosilo iz vrtca.
- G) Sem krvodajalec.
- H) Sem članica skupine za samopomoč.

Poleg tipičnih pa nekaj študentov ali študentk da odgovore, ki že na prvi pogled od tega niza odstopajo:

- Grem v kino.
- Pomijem po kosilu.
- Spim in opravljam veliko potrebo.

DIMENZIJE

NEFORMALNI IN INSTITUCIONALNI OKVIRI

Prostovoljno delo je torej precej raznolika zbirka dejavnosti. Dejavnosti, ki jih imenujemo prostovoljno delo, lahko razlikujemo glede na različne dimenzije. Nekatero obliko prostovoljnega dela potekajo v formalnih okoljih (A), pod okriljem nekaterih organizacij (B), ali pa so povsem neformalni izrazi sosedске ali sorodniške medsebojne pomoči (F in C). Vidimo sicer, da so lahko dejavnosti, na primer pomoč pri učenju, iste. Nekoga lahko učimo prek centra za socialno delo, koga drugega pa, ker je naš sorodnik ali sosed. Podobna dejavnost je lahko tudi plačana – takrat ji ne rečemo prostovoljno delo, ampak inštrukcije. Če si predstavljamo, da bi kdo po oglasu ponujal inštrukcije zastonj, bi se nam tako početje zdelo povsem absurdno. Zdi se nam, da dejavnost, ki bi bila na tak način javna, ni mogoča; ko da je potrebno posredovanje nekega okvira, ki je v primeru neformalne pomoči sorodstvo, prijateljstvo, soseska, v primeru formaliziranega prostovoljnega dela pa organizacija ali ustanova. Ti okviri omogočajo, da se nam zdi altruistično dejanje smiselno, da ga razumemo, predvsem pa delujejo kot neka garancija, da prostovoljna dejavnost ni pretveza za kaj drugega². To nam o prostovoljnem delu pove še nekaj, namreč da tudi pri prostovoljnem delu obstaja neka računica, neki profit, ki mora biti družbeno sankcioniran in urejen. In dejansko se nemalokrat zgodi, da nam kdo hoče uslugo, ki smo jo storili, poplačati ali kako drugače povrniti. Čar prostovoljnega dela je včasih prav v tem, da lahko ponujeno plačilo zavrne.

KONKRETNI IN ABSTRAKTI PREJEMNIKI

Druga delitev naštetih dejavnosti je lahko, da so prejemniki uslug oziroma pomoči konkretni posamezniki ali posameznice, s katerimi so prostovoljci v dejanskem stiku (npr. prejemnik učne pomoči, onemogla soseda ipd.), lahko so to cele skupnosti ali konkretne skupine (kopanje vodovoda za vso vas), lahko pa so to ljudje, ki jih sploh ne poznamo in v času prostovoljnega dejanja sploh še niso znani (zbiranje obleke, krvodajalstvo). V zadnjem primeru je prejemnik prostovolj-

nega dela povsem abstrakten, nekdo, ki pač to, kar prostovoljno delamo, potrebuje. Na prvi pogled, pravi Titmus (po Bulmer 1987), abstraktna oblika prostovoljnega dela, kakršno je na primer krvodajalstvo, zagotavlja altruizem, saj prejemnik pomoči ni znan in ne navzoč pri sami dejavnosti. Tako torej že vnaprej ni mogoča nobena oblika konkretne menjave oziroma kontaminacije altruističnega vzgiba s sebičnimi cilji. Analiza teh dejavnosti pa pokaže, da na vsaj treh ravneh ni tako. Prvič, čeprav ne gre za neposredno menjavo in dobiček ali povračilo, je načelo menjave prisotno v motivaciji krvodajalca: »Če se znajdem v podobni situaciji, bom tudi sam potreboval kri.« Drugič, sodelovanje v akcijah, ki imajo abstraktne cilje, je vseeno konkretna dejavnost, ki sama po sebi nagradi udeleženca akcije (spozna ljudi, dobi prijatelje, odsotnost od dela, obveznik gre prej iz vojske). Te nagrade so sicer drobne in za nekatere nepomembne, a vseeno v samem procesu včasih ključnega pomena. Nazadnje pa lahko ugotovimo, da človek, ki se take akcije udeleži, dobi tudi abstraktno družbeno priznanje in status (izkaznica krvodajalca, status dejavnega člana Karitasa), ki sicer ni neposredno unovčljiv, a vseeno na splošno dvigne človeku ugled in mu omogoči, da ga konkretno ob priložnostih tudi uporabi (prostovoljno delo kot del življenjepisa je na primer vedno bolj zaželena postavka).

AKCIJA IN AKTIVNOST

Nekatere oblike prostovoljnega dela so dejavnosti, ki potekajo dalj časa, ciklično iz tedna v teden (npr. A, C in F), druge pa so pa so bolj enkratne akcije, ki so časovno omejene in imajo bolj določljive cilje (npr. B in D). Supek (1963; glej tudi Flaker, Pavlovič 1985) razlikuje med dejavnostjo in akcijo. Razlika je v tem, da je akcija časovno omejena, ima jasno opredeljen predmet dela, tako da se lahko skupina vzame kot subjekt. Po drugi strani pa vsakdanje dejavnosti, ki jih opravljamo, potekajo iz dneva v dan, predmet našega delovanja je lahko sicer dovolj jasno opredeljen, je pa dostikrat časovno odložen ali pojmovno abstrakten ali ima sizifovsko naravo, se pravi, da ga je treba vedno znova dosegati, in ko smo končali, smo spet na začetku. Vsekakor pa predmet ni dovolj konkreten in pri roki, da bi si lahko predstavljali, da ga bomo ustvarili, pogledali in rekli: »Tole smo pa naredili mi.« V tem

smislu se v akciji skupina lahko vidi kot subjekt, doživi brisanje mej med posameznimi člani skupine, doseže primordialni občutek celovitosti. Hkrati pa lahko za svoje delovanje v veliki meri vzpostavlja svoja pravila, ki veljajo takrat in tam, medtem ko nas v vsakdanjih rutinskih dejavnostih spremljajo prometni predpisi, ki veljajo vsak dan za vsakega udeleženca teh dejavnosti. V njih je naša subjektivnost razdrobljena na kup različnih življenjskih izsekov in vlog in je zanjo značilen občutek odtujenosti. V tem smislu akcija prostovoljnega dela dosti lažje ustvari svet zase in hkrati akcijo za druge, medtem ko prostovoljno delo kot dejavnost v marsičem ohranja prostovoljca kot izoliranega posameznika in posledično krepí učinek sebičnosti in zasledovanja lastnih ciljev, saj se mora posameznik, ki opravlja prostovoljno delo, umestiti in vključiti v obstoječi sistem dejavnosti in menjave dela.

ZASE IN ZA DRUGE

Oblike prostovoljnega dela lahko razlikujemo tudi glede na to, ali so namenjene samim izvajalcem (H, deloma E), ali pa ga izvajajo za druge (Kos 1984). Ko je prostovoljno delo namenjeno samim udeležencem akcije ali dejavnosti prostovoljnega dela, je del tega dela namenjen tudi drugim – skupine za samopomoč so skorajda brez izjeme tudi skupine za vzajemno pomoč. Tudi če je namreč delovanje skupine definirano kot izpopolnjevanje v spretnostih, kako pomagati predvsem sebi, je smiselnost skupinske samopomoči v vzajemni podpori, povratnih informacijah in skupinskih izmenjavah. Skupine za samopomoč bi bile brez elementa vzajemnosti, kot pravi Ilič (1985), skupine za samozadovoljevanje, ki hkrati služijo uresničevanju drugje definiranih ciljev. Tisto, na kar Ilič opozarja, je namreč to, da skupine za samopomoč pogosto ali skoraj praviloma prejmejo definicijo problema, metod in rezultatov od strokovnjakov, tako da v bistvu perpetuirajo strokovno znanje in ideologijo. To samo po sebi ne bi bilo narobe, če ne bi hkrati pomenilo prezrtja in razvrednotenja lastnih potencialov, znanj in tehnologij, ki jih člani skupine že imajo ali bi jih lahko skupaj ustvarili. Ugotovimo torej lahko, da prostovoljno delo zase pomeni na neposredni ravni tudi delo za *drugega* (vzajemnost), na posredni ravni pa delo za *druge* (strokovnjake). Hkrati pa prostovoljci v oblikah prostovoljnega dela, ki je

definirano kot delo za druge, opravijo tudi delo zase. Pogosto je namreč motivacija ali učinek prostovoljnega dela ravno reševanje lastnih stisk (E), saj se vključijo v projekte prostovoljnega dela, ker imajo sami enake težave, ker imajo v svojem okolju ljudi s takimi težavami, ker jih ta problematika zanima. Še pogosteje pa se zgodi, da pri prostovoljnem delu pridobijo občutljivost za te vrste družbenih in osebnih problemov in stisk, orodja za razumevanje in tudi prakso na danem področju. Prostovoljno delo je lahko po eni strani priložnost, da prostovoljci svoje izkušnje posredujejo, obdelajo in artikulirajo v družbeno organiziranem okviru, po drugi strani pa priložnost, da prostovoljec spozna kaj, česar prej ni poznal, da se sooči s konkretnimi manifestacijami druzgosti (norosti, drog, smrti, kriminala, gluhosti, nemosti, revščine itn.).

ALI JE DELO LAHKO PROSTVOLJNO

Potem ko smo analizirali razlike med tem, kar ljudje imenujejo prostovoljno delo, poskusimo ugotoviti tudi podobnosti. Če izvzamemo netipične odgovore, lahko vidimo, da študenti domnevajo, da je osnovna značilnost prostovoljnega dela (vsaj v socialnem delu) pomoč, ali kakor sami pravijo: *Da narediš kaj za koga drugega*. Poleg te značilnosti pa je naštetim dejavnostim skupno, da delo ni plačano in ga ljudje ne opravljajo poklicno. Že v analizi razlik se je pokazalo, da moramo tako definicijo jemati zadržki, se pravi, da pomeni prostovoljno delu tudi delo zase, da je človek zanj pogosto poplačan³, da je tudi ozko povezano s strokovnim in poklicnim delom ter da strokovnjaki in njihova ideologija bistveno vplivajo na delo prostovoljcev. Hkrati pa vemo, da prostovoljno delo ni edina solidarna, neplačana in nepoklicna dejavnost.

DELO OSVOBAJA, MAR NE?

Ljudje počnemo marsikaj, ne da bi bili za to plačani. Hkrati pa lahko ugotovljamo, da je plačano, mezdno delo dominantna oblika dela v industrijski, kapitalistični družbi. Za večino prebivalstva je glavni vir zaslužka in sredstvo preživetja, je glavni organizacijski princip in tudi standard za vrednotenje ljudi. Tiste, ki so iz takega dela izključeni, deli na razred prezrtih in zatrtih, ki

jim je prepovedano delati ali tega ne zmorejo (otroci, upokojeanci, bolniki, invalidi, zaporniki, berači, deloma še vedno ženske, nerazviti, brezposelni itn.), in na razred privilegiranih, ki jim ni treba delati.

Od neplačanih dejavnosti je mezdnemu delu najbližje *prisilno delo*. Plaka je predhodnik mezdnega dela in je bila v srednjem veku bolj cenjena od plačanega dela, saj bilo delati za gospoda čast in zaveza, medtem ko bilo delati za denar – kakor tudi denar sam – nekaj sramotnega in dostojno samo tistih, ki so bili zunaj struktur pripadnosti fevdalnih vezi (krošnjariji, padarji, Židje, Cigani, popotniki, nomadi) (Duby 1985). V kapitalizmu je prav narobe – prisilno delo, kolikor ga je še ostalo, opravljajo tisti, ki so zunaj pogodbenih odnosov in trga, tisti, ki nimajo pravice biti državljeni (npr. vojni ujetniki, interniranci, prebivalci totalnih ustanov), pogoj prisilnega dela pa je razvrednotenje. Na deklarativni ravni je prostovoljno delo nasprotje prisilnega dela (in ne mezdnega). Od mezdnega dela ju loči odsotnost plačila, bistveno pa sta si različna ravno v tem, da prostovoljnega dela ni treba opravljati, da je rezultat prostovoljne odločitve. Pa vendar v primerih, ko gre za ljudi z nizkim družbenim statusom, lahko govorimo o podobnostih med njima. Če morajo študenti ali dijaki opravljati prostovoljno delo kot del obveznosti ali če je pripravnik ali kandidat za zaposlitev pred resnično, plačano zaposlitvijo primoran »voluntirati«, lahko rečemo, da so taka dela na meji prisilnega dela.

Poleg dela, ki je definirano kot prisilno, moramo ljudje opraviti veliko drugega dela, ki nam ga nihče ne plača. Dober primer je *gospodinjstvo*. Je delo, ki ga ne moremo definirati kot prostovoljno (izjava J), pa vendar ni plačano, niti nas kdo ne sili vanj. Je delo, ki ga opravimo, da lahko preživimo, pa vendar ni nujno potrebno za preživetje. Je del kulturne in ekonomske nuje, ne pa fiziološke. Jesti in piti je fiziološka nuja, ni pa nujno skuhati, pomiti posodo ipd. Na prvi pogled se gospodinjstvo kaže kot nekaj, kar opravimo zase. A če pogledamo na primer likanje, tip gospodinskega opravila, ki je sčasoma postalo vse bolj fakultativno, vidimo, da je velik del ljudi prenehal likati ravno tisto, kar bi morali sterilizirati, da pa še vedno likamo tisto, kar rabi naši predstavitvi – še posebej dobro bomo zlikali srajco, ki jo bomo oblekli za posebno priložnost. V tem smislu je tudi gospodinjstvo delo za Drugega – v konkretnem primeru bomo zlikani zvečali svojo

menjalno vrednost, v družbi bomo bolj kotirali. Poleg tega je gospodinjsko delo usmerjeno v vzdrževanje tistega, kar lahko imamo za reproduktivno sposobnost človeka. Gospodinjsko delo je povezano s svetom dela vsaj na dva načina. Prvič, ohranja nas kot delovno silo – site, čiste, naspane, nepremražene; nas tudi disciplinira, ob pravem času zbudi, po službi napoti domov. V okviru gospodinjstva skrbimo za podmladek, za bolne in ostarele itn. Drugič, gospodinjstvo participira v potrošnji: ko kaj kupimo, skuhamo in pojemo, vzdržujemo prehrabeno industrijo, trgovino in marketing. Gospodinjstvo je organizirana potrošnja velikega dela industrije, poleg prehrabene tudi kemične in farmacevtske, elektronske, industrije zabave, avtomobilske itn.

Gospodinjstvo v sodi v tisto, kar Ilič (1985) poimenuje *delo v senci*, se pravi, med tista dela, ki omogočajo mezdno delo, ki pa jih delodajalec ne plača (npr. pot v službo je delo, ki ga mora delavec opraviti, pa zanj ni plačan). Med dela v senci sodijo dejavnosti, kakršno je čakanje v čakalnici, pred semaforjem, nakupovanje itn., pa tudi učenje, študij, varstvo otrok ipd. Delo v senci torej ni delo zase, četudi je kdaj videti tako, ampak je servisiranje kapitala, se pravi, je delo za Drugega. Izhaja iz podrejenosti meznega delavca, saj mu lahko kapital pogojuje dostop do plačanega dela z opravljanjem del, ki ga za to kvalificirajo. To moč kapital med drugim črpa ravno iz obstoja odvečne delovne sile, nezaposlenosti in stigmatiziranosti. Opravljanje vloge uporabnika socialnih, izobraževalnih in zdravstvenih storitev je tudi delo v senci, saj omogoča delo strokovnjakov, hkrati pa s pasivizacijo in izločenostjo ustvarja pogoje dela v senci.

Ali je prostovoljno delo potemtakem delo v senci? V marsičem je tako. Najizrazitejši so primeri, ko prostovoljci opravljajo dela, ki bi ji sicer morali opravljati uslužbenci, še zlasti, ko gre za preprosta, manj cenjena in rutinska dela (lepljenje znamk, obdelovanje anket). Takrat je jasno, da ustanova uporablja prostovoljce za zastojno delovno silo. Pa vendar lahko tudi ta dela presegajo to, kar bi upravičeno opisali kot izkoriščanje, če zagotavljajo kakšno inovacijo, če zagotavljajo kakšne storitve, ki so za uporabnika pomembne, pa jih služba ne more zagotoviti. Učna pomoč, ki jo opravljajo prostovoljci, ima veliko značilnosti dela v senci. Lahko bi jo opisali kot zastoj inštrukcije za tiste, ki si jih ne morejo plačati, kot opravljanje dela, ki bi ga morala šola opraviti tudi sicer.

Hkrati pa lahko rečemo, da je za učenca in njegovo kariero zelo pomembno, da izdela razred, da ga ne izključijo iz šole, da se mu okrepi ugled med sošolci in učitelji ipd. Tudi to je v zadnji analizi delo v senci, saj gre za pripravljanje na trg meznega dela, obenem pa lahko trdimo, da gre za boj proti izključevanju in stigmatizaciji, morebiti tudi za spremembe v sistemu vrednot šolskega sistema, ki bodo omogočale obstoj motečih učencev v sistemu, se pravi, za ustvarjanje nove, avtentične vrednosti. Ugotavljamo lahko, da je prostovoljno velikokrat delo v senci in da ima pogosto veliko značilnosti dela v senci. Delu v senci se tudi drugače le težko izognemo, saj je po definiciji skorajda vse tisto, kar ni mezdno delo; je druga stran medalje, torej je prisotno v vsej kulturi in strukturi industrijskega kapitalizma. Lahko pa postavimo tezo, da prostovoljno delo ponuja priložnosti, da v tem monolitnem tandemu nastanejo razpoke – priložnosti, da mu ubežimo.

Ilič dvojcu meznega dela in dela v senci postavi nasproti *vernakularno*, samobitno delo. Se pravi, delo, ki ima zgolj in samo uporabno vrednost, izdelki in storitve, ki so namenjeni zgolj uporabi in nimajo menjalne vrednosti, na primer pridelki, ki jih kdo pridelal samo za svojo uporabo in nimajo niti potencialne tržne vrednosti.⁴ To je mogoče le v avtarktičnih, zaprtih družbenih strukturah, značilnih za fevdalizem, in skorajda nemožne v pogojih globalnega kapitala. To je mogoče le v pogojih disidentstva od vladajočega načina proizvodnje in eksistence, le v situacijah, kjer je mogoč beg od prevlade kapitala, v srečanjih ljudi, kjer je pomen menjalne vrednosti pomanjšan na najmanjšo možno mero, v novih prostorih svobode (Negri, Guattari 1985). Prostovoljno delo, ki ni plačano, ki omogoča nekonvencionalne in nepredvidene izmenjave med ljudmi, ki ustvarja nove oblike odnosov in sožitja, ustvarja nekatere pogoje za take pobege. Vprašanje je torej, kako take pobege ustvarjati, kako omogočiti dogodke med ljudmi, ki uhajajo tiraniji meznega dela, kjer lahko ustvarijo vrednost, ki bo uporabna samo za njih in jim je mešetar ne bo prodal na trgu.

Poleg dejavnosti, ki jih imenujemo dela (in včasih opravki), ljudje delamo še druge stvari. Nekatere od njih so vezane na našo fiziološko eksistenco – spanje, hranjenje ipd. (izjava K). Če odštejemo kulturno artikulacijo in tudi fiziologijo kot pogoj za reprodukcijo delovne sile, jih lahko imamo za dogodke, ki uhajajo matrici meznega dela in so izven področja dela v senci. V tem

smislu so za našo diskusijo pomembni dogodki, ki uhajajo kulturni in ekonomski artikulaciji (ko kdo zaspi na delovnem mestu ali na predavanju, ko kdo rigne ali prdne v družbi). Značilnost teh dogodkov je, da jih ne moremo imenovati delo ali dejanje, so zgolj nekaj, kar se zgodi in čemur se ne moremo izogniti. So nekaj neizogibnega in hkrati nehotnega. Pri tem nismo subjekt, ampak zgolj agens dogodka. Kar pa je še pomembneje, pretrgajo neko delo, vsaj za trenutek podrejo konvencionalno in delovno definicijo situacije. V njih se ukine delitev na subjekt in objekt. Ali lahko med te dogodke vštejemo tudi spolnost? Ali je spolnost prostovoljno delo?

Spolnost gotovo lahko jemljemo tudi kot delo, v ekstremnih primerih tudi kot plačano (prostitucija) ali prisilno (posilstvo). Tudi zunaj komercialnega seksa ima lahko spolnost menjalno vrednost, saj včasih spolna privlačnost temelji na kotizaciji partnerja v določenih družbenih krogih in je kot sredstvo reprodukcije in rekreacije tudi delo v senci. Tudi ko ne govorimo o otrocih kot produktu spolnosti, se spolnost artikulira kot proizvodnja, saj moramo doseči orgazem, zadovoljiti partnerja. Po drugi strani pa ravno pri seksu uhajamo vzorcem dela za druge. Spolnost je namreč delo, ki ga opravljamo hkrati zase in za drugega. Gibi, ki jih delamo, so hkrati nehotni in prostovoljni. Seks je stroj, ki deluje sam po sebi. Preseže delitev na ti in jaz, a je hkrati skupnost, ki se definira sama in ni definirana transcendentno. S te strani gledano je lahko orgastični cikel model ustvarjalnega in prostovoljnega dela (Southgate, Randall 1988).

Pomembna človeška dejavnost, ki uhaja definiciji dela in ki je prostovoljna *par excellence*, je igra. Značilnost igre je, da ni instrumentalna, da je sama sebi namen, da zunaj sebe nima konkretnih in usodnih posledic (Caillois 1977), se pravi, da sama po sebi, zunaj okvirov industrije zabave in prostega časa nima svojega produkta, ki bi ji bil odtuljiv. Tako je osnovna vrednost, ki jo proizvaja, zgolj estetska, občutek, ki ga ima igravec ob igri; njen učinek je po definiciji vernakularen, velja samo za igro in ne zunaj nje. Prostovoljno delo ni definirano kot igra (je delo), namenjeno je učinku, ki bo ostal zunaj same dejavnosti. A artikulacije prostovoljnega dela, kot jih poznamo, pogosto dajejo velik poudarek na proces, na čustva, na odnose; usmerjene so v negovanje estetskega, na učinek srečanja z drugostjo.

Prostovoljni sodelavci v socialnem delu in drugih dejavnostih se nujno vključujejo v obstoječo delitev dela in strukturo moči. V tem so lahko v senci strokovnjaka, njegovo vlogo pa lahko definiramo po Gramsciju kot funkcionarja konsenza (Gramsci 1973; Gilli 1977; Basaglia 1981). Vloga strokovnjakov v socialnem delu in podobnih strokah je, da zagotavljajo soglasje o obstoječem družbenem redu. To lahko delajo s konkretno panoptično akcijo zajemanja problematičnih skupin prebivalstva ali z ideološkim pojasnjevanjem in indoktrinacijo, zakaj so nekateri deli društva revni, izločeni itn. V obeh primerih zagotavljajo, da družbeni red nemoteno deluje. V obeh primerih so tudi vmesni člen v družbeni piramidi odnosov in akomodirajo nezadovoljstvo tistih, ki so na dnu in imajo manj sredstev in moči. S tem omogočajo, da družbene elite nimajo konkretnega opravka s tistim, na račun bede katerih akumulirajo moč in bogastvo. Strokovnjaki so pufer in pokrov nezadovoljstva deprivegiranih. Pri tem je stvar njihove zgodovinske odločitve, na katero stran se postavijo. Če naj ostanejo strokovnjaki, se ne bodo mogli nikoli povsem odpovedati poslanstvu, ki jim ga namenjajo nadrejeni sloji, lahko pa svoj položaj uporabijo zato, da del podeljene moči prenesejo na uporabnike in postane vsaj mediator med elitami in zatiranimi in zagovornik slednjih. Na ta način iz skrbnika postanejo mediator v dialogu o njihovem statusu.

Prostovoljni sodelavci so na dimenziji družbene moči med strokovnjaki in uporabniki. Bližje uporabnikom, a vendar nad njimi. Vendar prostovoljno delo ne le, da je po družbeni moči za stopnjo nižje od profesionalnega, temveč ima tudi svojo drugo funkcijo. Kot tretja stranka v procesu lahko razširi linijo nadrejenosti v trikotnik dialoga. Prostovoljno delo se ne razlikuje od strokovnega samo po stopnji družbene moči, temveč je tudi kvalitativno drugačno. Na temelju prostovoljnosti lahko prostovoljci ustvarijo svoje lastno, drugačno poslanstvo. Prostovoljno delo ima moč večje fleksibilnosti, ni obremenjeno s poklicno vlogo in pravili ustanove, ker ji ne pripada; lahko gleda na svoje delo naivno, lahko se posveti nemu človeku in črpa iz dejstva, da je druženje s konkretnim človekom ali skupino enkratna zadeva, ki se tudi konča in ni, kakor je za strokovnjaka, neskončno menjavanje podobnih primerov. Ponavadi prostovoljce odlikuje tudi večja

socialna bližina. To jim omogoči perspektivo, s katero bolje razumejo uporabnikov položaj. V pogojih bližine, nepredvidljivosti in vsakdanjosti so mogoča nenavadna in intenzivna srečanja.

V SENCI DRUGEGA

Če smo torej sklenili, da je prostovoljno marsikdaj delo v senci, da pa lahko temu v določenih dogodkih in momentih uide, saj mu to dovoljuje po eni strani neplačana narava njegovega dela, po drugi pa drugačna umeščenost v strukture družbene moči, se moramo vprašati, katere so tiste uporabne vrednosti, ki jih lahko prostovoljno delo ustvarja zase in samo zase. Najprej moramo ugotoviti, da je pogoj za ustvarjanje dela v senci družbena segregacija ali apartheid. Moč kapitala je ravno v tem, da od dela prebivalstva izsili, da dela zastonj; to stori tako, da en del loči od drugega in ga diskvalificira, naredi drugačnega in tujega. V senci tega dejanja je prostovoljno delo način, kako to vsaj deloma preseči. Če so strokov-

no delo in druge dejavnosti, namenjene ljudem z one strani, v načelu namenjeni kontroli in temu, da jih obdržijo tam, kjer so, od prostovoljnega dela ne pričakujemo, da bo to odpravilo, radikalno zasukalo in prekucnilo odnose in jih bistveno spremenilo. Tisto, kar je priložnost prostovoljnega dela znotraj matrice mezdnega dela, je, da proizvaja trenutke in momente, ko so mogoča neposredna srečanja med ljudmi, in ta niso posredovana z vlogami, ki jih upravlja njihova menjalna vrednost. V takih trenutkih so mogoča realna srečanja med ljudmi, ki so bili poprej označeni kot drugačni. Vsaj v nekateri trenutkih obstaja namreč možnost soočanja z drugostjo (norostjo, smrtjo, invalidnostjo, kriminalom, nemočjo). Ti dogodki so podobni temu, kar bi lahko imenovali nehotna solidarnost. Če kdo pade in ga v skoku ujame, nismo pomislili, za koga to delamo in kaj bomo s tem pridobili; naše dejanje je bilo nehotno, nepremišljeno, spontano. V odsotnosti virtualnih družbenih vlog je tudi realno in dejansko.

OPOMBE

¹ Iz teh besed bi lahko celo sklepali, da pomeni pot ali vsaj smerokaz, ki vodi iz kraljestva nujnosti v kraljestvo svobode (Dokler 1984).

² Nekoč, po pogovoru o tem, je študentka izvedla poskus in na oglasno desko napisala: »Instrukcije iz angleščine nudim zastonj.« Poklicalo ni veliko ljudi, dva ali trije. Hoteli so vedeti, kakšne »instrukcije« ponuja.

³ N.B.: V nekaterih okoljih, kjer so mezde nizke, npr. v nerazvitem svetu, med vojno na Hrvaškem in v Bosni, v deželah v tranziciji, so lahko nagrade, ki jih ljudje dobijo za svoje prostovoljno delo, bistveno večje od njihove plače v redni službi.

⁴ Moderni rejec živine sicer lahko poje svojo kravo, vendar mora to ceno odšteti od zaslužka na trgu govedine. Poje jo zato, ker je cenejša od tiste, ki bi jo kupil na trgu.

LITERATURA

- BASAGLIA, F. (1981), *Negacija institucije. Vidici* (Beograd), 5.
- BULMER, M. (1987), *Social Basis of Community Care*. London: Allen and Unwin.
- DOKLER, J. (1984), Solidarnost in nepoklicno prostovoljno delo. V: MESEC, B. (ur.) *Prostovoljno delo na področju prostovoljnih dejavnosti*. Ljubljana: DDU Univerzum (37-39).
- DUBY, G. (1985), *Trije redi ali imaginarij fevdalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- FLAKER, V. (1996), Rojstvo totalne ustanove in racionalizacija dobroteljnosti v dobi razuma. *Socialno delo*, 35, 3: 185-196.
- FLAKER, V., PAVLOVIČ, Z. (1985), *MDA med krizo in perspektivo*. Ljubljana: RK ZSMS.
- GILLI, G. A. (1977), *Kako se istražuje*. Zagreb: Školska knjiga.
- GRAMŠI, A. (1973), *Problemi revolucije*. Beograd: BIGZ.
- GUATTARI, F., NEGRI, T. (1985), *Les nouveaux espaces de liberté*. Paris: Éd. Dominique Bedou.
- ILIČ, I. (1985), *Pravo na zajedništvo*. Beograd: Rad.
- JONES, C. (1989), *The Charitable Imperative*. London: Routledge.
- KAJOŠ, R. (1977), *Igre i ljudi*. Beograd: Nolit.
- KOS, A. (1984), Organizacija in oblike prostovoljnega dela z ljudmi. V: MESEC, B. (ur.), *Prostovoljno delo na področju družbenih dejavnosti*. Ljubljana: DDU Univerzum (109-118).
- RANDALL, R., SOUTHGATE, J. (1988) *Skupinska dinamika v skupnosti*. Ljubljana: ZKOS in VŠSD.
- STRITIH, B., KOS, A. (1978), *Nepoklicno in prostovoljno delo pri varstvu duševnega zdravja*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo in filozofijo.
- SUPEK, R. (1963), *Omladina na putu bratstva: Psihosocioloigja radne akcije*. Beograd: Mladost.
- ŠELIH A., MATELIČ, I., ČAČINOVIČ VOGRINČIČ, G., STRITIH, B. (1969), *Možnosti za uvedbo prostovoljnih sodelavcev v socialno delo*. Ljubljana: Višja šola za socialno delo (raziskovalno poročilo).